

Zeitschrift: Annalas da la Societad Retorumantscha
Herausgeber: Societad Retorumantscha
Band: 81 (1968)

Artikel: Da parlars, zagrenders e bandits e lur polizia el vegl Grischun (17-19. tsch.)
Autor: Maissen, Felici
DOI: <https://doi.org/10.5169/seals-228369>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist die Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften auf E-Periodica. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Zeitschriften und ist nicht verantwortlich für deren Inhalte. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern beziehungsweise den externen Rechteinhabern. Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen sowie auf Social Media-Kanälen oder Webseiten ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. [Mehr erfahren](#)

Conditions d'utilisation

L'ETH Library est le fournisseur des revues numérisées. Elle ne détient aucun droit d'auteur sur les revues et n'est pas responsable de leur contenu. En règle générale, les droits sont détenus par les éditeurs ou les détenteurs de droits externes. La reproduction d'images dans des publications imprimées ou en ligne ainsi que sur des canaux de médias sociaux ou des sites web n'est autorisée qu'avec l'accord préalable des détenteurs des droits. [En savoir plus](#)

Terms of use

The ETH Library is the provider of the digitised journals. It does not own any copyrights to the journals and is not responsible for their content. The rights usually lie with the publishers or the external rights holders. Publishing images in print and online publications, as well as on social media channels or websites, is only permitted with the prior consent of the rights holders. [Find out more](#)

Download PDF: 02.04.2026

ETH-Bibliothek Zürich, E-Periodica, <https://www.e-periodica.ch>

Da parlars, zagrenders e bandits e lur polizia el vegl Grischun (17-19. tsch.)

da Felici Maissen

Igl onn 1550 ei compariu a Basilea ella stampa Petri ina descripiun da tiaras e pievels. Il cudisch porta il tetel «Cosmografia». Autur ei il professor basilean Sebastian Münster. Dils Engiadinès di el denter auter, ch'els seigien «pli gronds laders ch'ils zagrenders».

Ils dall'Engiadina denton han intervegniu da quei laud pér 1554. Quella offensiun levan els ni mal ni bein schar seser. Per quei han els termess ina delegaziun d'emprema garnitura a Basel per pretender satisfaziun dil temerari professor. Da quella deputaziun fagevan part igl enconuschent e respectau Gion Travers da Zuoz il vegl, poet, scribent e magistrat d'emprema classa ed il beinvesiu Baltassar Planta/Wildenberg da Zernez¹⁾. Mo cura che quels ein arrivai a Basel, era Münster, il culpont, gia morts. Aschia han els dumandau audienza tiel cussegl dil marcau. Denter ils cusseglers sesanflava era il stampatur Petri. Quel ei s'excusaus ed ha fatg valer ch'el hagi saviu nuotzun da quei passus offendent, tschelluisa vessi el buca lubiu da stampar el. El sappi gie bein avunda ch'ils Engiadinès gaudien il meglier num. El stetti mal da cor da quella ingiuria. Sinqei ha era il cussegl dil marcau exprimiu sia compassiun cun ses «cars conalliai» ella Engiadina e declarau ch'el vegnessi a proceder detschartamein encunter igl autur, sche quel fussi aunc en veta. Ussa dueigi quella ingiuria «buca esser da donn u disavantiagiusa als cars confederai dalla vallada ed

¹⁾ Johann Travers da Zuoz, reformatur, politicher e scribent. HBLs VII, pag. 38, nr. 14. Baltassar Planta/Wildenberg, frar da dr. Johann Planta da Razén, commissari a Chiavenna e promotur dalla reformaziun a Zernez, mira: Conradin von Moor, Geschichte von Currätien und der Republik Gemeiner Drei Bünde, II. tom 1871, pg. 142.

a lur descendents en negina maniera». Il cussegl ha aunc scret in document en quei senn e surdau dus exemplars, in alla Engiadina Aulta e l'auter alla Engiadina Bassa²⁾).

Biabein duatschien onns pli tard ha l'entira loscha republica dallas Treis Ligias stuiu experimentar ina semiglionta offensiun. Quellaga entras negin pli pign che da vart dil celebrau poet tudestg Friedrich Schiller. Quel lai dir en siu drama «Die Räuber» il capitani Spiegelberg a Razmann: «Va ti el Grischun, quei ei igl Athèn dils vagabunds dad oz.» Quei passus ei comparius ella emprema ediziun avon 1783, ei denton vegnius eliminaus en tut las posteriuras. Quei ei daventau suenter biaras stentas entras in dr. Amstein ed in directur Wedrow, che han persuenter survegniu il dretg da burgheis grischun. Davos quels dus duessi denton esser stau principalmein commembers dalla famiglia Salis cun ses interess industrials e commercials³⁾).

Quels cass ein bein singuls, mo ein bein, cunzun il davos, vegni inspirai dil fatg ch'il Grischun vegneva da temps en temps veramein inundaus da roschas e bandas da parlèrs, zagrenders e vagabunds che mulestavon la gliend e tementavan il pievel e devan da lignar allas autoritads.

1. Danunder e daco quella gliend?

Tenor ina publicaziun dil cussegl Pign Grischun dils 14 da fenadur 1803 era ei mo ina raritad, sche Grischuns *indigens* mavan a rugont⁴⁾). Il ver Grischun cultivava pruamein sia magra scrotta prau e migliava pli bugen en paupradad, mo loschamein *dil siu*, che ir a betlegiond. Tenor perdetga dil historiograf J. A. von Sprecher, vegnevan grevs delicts commess mo els pli rars cass dad indigens. Perencunter vegneva ei commess numerus enguladetschs e perfin mazzaments, principalmein ella vischinonza dils confins grischuns, tras elements jasters: rugadurs, parlars, laders, vagants e vagabunds e bandits, striamenta e zagrenders. Nus citein Sprecher: Els uauls ed ellas numerusas ruinas da castials da nossas cuntradas grischunas, dapertut anflava quella genira lagugns, els quals ils pli vegls ed ils pigns, aunc buca

²⁾ BM 1900, pg. 223 e BM 1947 pg. 33 s. — P. C. Planta, Geschichte von Graubünden, 1892, pg. 196 s. — Ulteriura litteratura surlunder mira: Sprecher/Jenny 619.

³⁾ Sprecher/Jenny 302—306, 617—619.

⁴⁾ BM 1898, pg. 278.

habels per la «lavur», restavan anavos en câmps sco zagrenders, dafertont ch'ils auters percurevan lunsch entuorn la cuntrada aviarta, baul sco rugadurs, cuntscha-canasters e cuntscha-cazzettas e baul, sch'ei deva la caschun, sco laders e tscheu e leu era sco pirats dallas vias, fagend irrupziuns e gnanc sensnuend dil mazzament»⁵⁾.

En in rapport (dispaccio) digl ambassadur venezian Giavarina, che residiava a Turitg e che era adina bein orientaus sur da quei che curreva e passava el Grischun, scriva quel 1665, che dapli zacons onns seigi la Valtlina ed enzacons loghens el Grischun daventai igl asil da vagabunds e bandits⁶⁾.

Arriguard diember e provegnientscha da bandits scriva J. A. von Sprecher plinavon: «Di per di seschluitavan rugadurs e vagants jasters suls confins el Grischun e percurevan la tiara. Meinsensual entupavan ins entiras bandas da quels, per ordinari malengasi gasts, che mavan per las vias cun cars stilai da cavals tgierlentai u dad asens. Beinduras campavan els sper via, tuttavia buca in maletg da paupradad, anzi lavond giuadèn legramein cun bien vin las gaglinas enguladas u ligiongias betlergiadas . . . viandonts havevan beinduras pauc emperneivlas entupadas cun quella glied»⁷⁾.

J. A. Sprecher numna duas *raschuns* principalas per la schi gronda frequenza da quels malvegni hosps jasters. Perinaga era ei il senn democratic dils Grischuns. Tuts fatgs da justia e da polizia vevan ils cumins, enta maun. Ina polizia centrala e statala muncava dil taliter tochen alla fin dil 18. tschentaner. Quei era aria favoreivla per tuts elements. Da l'otra vart visava il Grischun mai bugen naven in rugadur, buca mo ord humanitad, mobein era buca il davos ord la tema superstiziusa, ch'il rugadur renviau cun mauns vits, savessi tgunsch far vendetga caschunond donns vid casa e cuort. Ins temeva che las smaladicziuns dils zagrenders mondien en vigur⁸⁾. Facticamein seigien beinencual uclaun isolau, gie antirs vitgs sco Eigias e Termin 1717 ed igl uaul «in den Zügen» 1653 daventai ina unfrenda da quella vendetga ed ina preda dallas flommas⁹⁾. Per buca riscar tals donns

⁵⁾ Sprecher/Jenny 292.

⁶⁾ AFB, Vaniescha tom 73, dispaccio dils 8 d'uost 1665, pg. 96.

⁷⁾ Sprecher/Jenny 293.

⁸⁾ Arriguard quellas superstiziuns cp. Igl Ischi, organ dalla Romania, annada 46, 1960, pg. 52—67, principalmein 64.

⁹⁾ Sprecher/Jenny 293.

devan ins pli bugen mintgaga enzatgei al rugadur e quei mo promoveva il betlergem.

Ei seigi en quest connex allegau mo aunc in per cass specials cun bandits.

Entuorn 1733 periclitava e tementava in cert menader da bandists cul num Caspar da Tavanasa, in jester, cun dudisch da ses cumpogns, l'entira Surselva. La banda visitava bugen uclauns solitaris, rumpeva en e senuspeva sut circumstanzias gnanc da mazzaments. La finala han indigens instradau ina catscha aviarta cun tgauns e cun buis ed autras armas, han siglientau ils bandits in ord l'auter ed han piglau il capo cun plirs da ses cumpogns. Els ein vegni scavazzai a Mustér.

Il medem onn 1733 vevan era parts dalla fetg gronda banda organisada da laders Tapparelli, Ruffin e Casanova che veva commess el Tirol bia mazzaments ed enguladetschs, era undrau la Engiadina Bassa e la Val Müstair cun lur viseta e tementau la glied¹⁰⁾.

Entuorn la fin dil 18. tschentaner terrorisava il perfid e rutinau capo da bandits Hannikel la Germania meridiunala cun sia gronda banda. Igl onn 1786 ha la temida banda era visitau il Grischun e commes bia enguladetschs, irrupziuns e rapinas, numnadamein els Quater Vitgs ed el Segneradi. Enguladetschs e rapina eran aunc vegni annunziai da Trun, Malix, Langwies, Cuera ed ord la Tumliasca. La finala eis ei reussiu al vegl militèr e versau offizier cont Rudolf da Salis/Zezras, cun ses catschadurs, sin ina partida da catscha, da pigliar il Hannikel sper la ruina dil casti Neuburg sper Vazsut e da transportar el tochen Cuera. Ella societad dil bandit secattavan aunc 16 persunas, che ein medemamein vegnidas surventschidas. Ussa seseva il Hannikel el «spanischer Bock» el «Schelmenturm» a Cuera. Cun quei che las siaras da ses mauns ston buca esser stadas serradas avunda eis ei reussiu al canagl da far liber in maun ed era l'auter e lu da trer ils peis ord il fier e da scappar ord la tuor, daferton ch'ils gardists erien eivers. Ussa ei il bandit staus ditg e liung per las alps dil Calanda entuorn, entochen ch'ils catschadurs dil medem cont da Salis han la finala anflau ed arretau el en ina alp da Sargans. Lu ei il canagl vegnius extradius al duca Carli Eugen de Württemberg, che

¹⁰⁾ Domisdus cass, Caspar da Tavanasa e Taparelli ein menziunai tier Sprecher/Jenny 296.

encureva el gia daditg. Il capitani Gugelberg da Maienfeld ha dau als ufficials tudestgs in entir commando da ses anteriurs grenadiers da sia cumpagnia hollandesa entochen Vaduz, per schar pertgirar il conduct priglius e per esser segirs dad eventuals compartisans dil Han-nikel aunc vagabundonts¹¹).

2. Mesiras polizialas

Ei setracta da la damonda: *Tgei mesiras* vegnevan da quei temps pridas encunter la calamitad dalla tiara en quels graus? Per rispunder empau pli surveseivel, seigi teniu empau dapart las singulas classas dils vagants, schilunsch sco quei ei pusseivel.

Rugadurs

Ils statuts dils cumins e dallas vischnauncas, che cuntegnan schiglioc in diember prescripziuns polizialas da tuttas sorts, plaidan buca bia dalla polizia d'jasters. Ils statuts da Susch da 1739 prescrivan als ustiers da loschar tuts paupers e rugadurs, mo buca pli ditg che duas notgs¹²). Las «Ledschas dal honorat cumün da Ftan» da 1717 fan star buns tuts quels che dattan albiert a persunas jastras pli ditg che duas notgs per tuts ils mals che talas persunas pudessan far «arsalva però almusners»¹³). Zernez scammonda sut peina dad in risculdi da dar suddetg a rugadurs pli che treis notgs¹⁴). A Cuera stueva mintga ustier dar albiert a scadin hosp, «pauper ni reh, jester ni dumiesti, a cavagl ni a pei». Gnanc in dubius hosp astgavan els visar naven¹⁵).

Ord munconza d'ina polizia statala e centrala restava ei el 17./18. tschentaner pauc auter che da relaschar dalla conferenza dils treis caus, dils «pitacs» (Beitag) e dallas dietas generalas anora da temps en temps messadis als cumins cun l'exhortaziun da dar il necessari uorden en fatgs da polizia d'jasters. Cun in da quels decrets camondan las autoritads igl onn 1571 da «visar naven tuts rugadurs jasters»

¹¹) Sprecher/Jenny 299—301.

¹²) Schorta 180 o 200.

¹³) 1. c. 294.

¹⁴) 1. c. 621, 638.

¹⁵) Bündner Jahrbuch 1966, 85.

sinaquei che quels seigien «buca ina grevezia a nies pauper pievel en quests temps da carischia»¹⁶⁾.

Igl onn 1675 ha la dieta dallas Treis Ligias cumandau al commissari da Chiavenna da far star leuèn ils «Campolcins» (da Campodolcino ella Val S. Giachen appartenent al comitat da Chiavenna), ils quals seigien ualti beinstonts, sinaquei che quels sorprendien buca «undreivla gliעד» cun lur betlergem. Enviers veramein paupers dueigi el semussar generus¹⁷⁾.

La dieta digl onn 1711 ha priu aparti recentas mesiras encunter «rugadurs e vagabunds» cheutras ch'ella ha lubiu a tuts officiers che tschercavan schuldada per ils survetschs jasters, da prender tals cun la forza el survetsch militar, aschilunsch ch'els seigien insumma habels per las armas¹⁸⁾. Quella ordinaziun ei vegnida renovada 1717 e 1731 cun la annexa che femnas seigien da siglientar sur ils confins. Da quellas mesiras ein era ils stans confinonts, Uri e Glaruna vegni orientai¹⁹⁾.

In' altra specia da rugadurs eran ils *collectaders* che rimnavan en favur da donnegiai dal fiug e d'autras catastrofas. Da temps en temps empruavan bargada da far quei sut fauls num e faulsas indicaziuns. 1682 han las autoritads da Turitg per exempel traplau ina certa Anna Margreta Capaul da Glion che mava cun ina faulsa scartira a collectond sut il num Anna Maria Werner da Schlierbach. La dertgira ha mess ella vid il pal (Pranger) e bandischau ella ord sia juridicziun²⁰⁾.

Igl onn 1760 ha la dieta generala dallas Treis Ligias scumandau a tuts jasters, cun excepziun dils Confederai Svizzers, da collectar per donnegiai. Ils Cantuns Svizzers ein vegni orientai surlunder²¹⁾.

Igl onn 1803 ha il cussegl pign en execuziun dallas directivas dadas dal cussegl grond relaschau las suondontas ordinaziuns sut ils 14 da fenadur: «Igl ir a rugond tras indigens, antruras enzatgei

¹⁶⁾ ACC Dekr. tom 1, pg. 11, tiels 17 da november 1571.

¹⁷⁾ ACC Bp, tom 39, pg. 58.

¹⁸⁾ ACC Dekr. tom 1, pg. 111, 121, 137 allas dietas dils 21 d'uost e dils 22 da settember 1717 e dils 3 da settember 1731.

¹⁹⁾ Archiv cantunal Glaruna, altes Gemeinarchiv Klasse 13, la dieta da Glion al mistral e cussegl da Glaruna ils 15 da settember 1717.

²⁰⁾ Archiv cantunal Turitg, mappa A 91, acts dils 4 e 5 d'uost 1682 e Ratsmanuale B II 599, pg. 35.

²¹⁾ ACC Dekr. tom 1, 169, alla dieta s. Barclamiu ils 21 d'uost 1760.

darar, ha deplorablamein priu tier suenter l'uiara. Essend denton ch'il diember dils veramein paupers, q. v. d. da tals, che san setrer vi ni cun lavur ni sin outra maniera ei fetg pigns ellas singulas vischnauncas e sinaquei che quella calamitad prendi buca surmaun tras exempel e disa, vegnan tuttas vischnauncas cheutras admonidas dad encurir mieds per sustener lur agens basignus, il qual vegn ad esser pli lev ch'il public betlergem. Tut ir a rugar publicamein duei esser naven dil proxim settember dil tuttafatg scumandau. Duess suenter quei termin in indigen vegnir traplaus mond a rugar, duei el vegnir menaus anavos en sia vischnaunca da liug tier liug, sin cuost da sia vischnaunca. Il mistral dil cumin vegn a procurar ch'ils cuosts vegnien pagai. Vegn quei snegau vegn il cussegl pign a resalvar ulteriuras mesiras»²²⁾).

Arriguard ils rugadurs e vagants *jasters* ha il cussegl pign rela-schau allas vischnauncas cun la medema caschun las suondontas ordras:

«Igl ei urgent da dismetter igl ir a rugar tras *jasters* e da scumandar la dimora da tuts vagants ord igl exteriur, ton pli che la publica segirtad vegn periclitada. Perquei ordeina il cussegl pign che tuttas vischnauncas catschien ensemen tutta betlaraglia che secatta sin siu intschesch e meinien quella cun il necessari accumpignament da liug tier liug tochen sur ils confins, cun la cunzina da buca seschar veser pli en la tiara per buca riscar in pli grond castitg. Quei duei vegnir exequiu tochen ils 4 d'uost. Rugadurs tudestgs dueigien vegnir stuschai suls confins tudestgs, talians suls confins dall' Italia. Las vischnauncas las pli allontanadas dils confins dueigien entscheiver igl emprem cun l'execuziun e visar la proxima vischnaunca in di avon, sinaquei che quella sappi menar naven ils ses ensemen cun ils auters. Rugadurs Svizzers dueigien vegnir scatschai suls proxims confins svizzers. Sin via duei ins porscher, sco ei secapescha da sesez, a quella glied la necessaria vivonda, per ex. paun e suppa. Per segirar nossa tiara egl avegnir dalla invasiun da rugadurs e vagants *jasters*, vegn il cussegl pign a procurar che quels vegnien renvii als confins, aschi lunsch sco las circumstanzias lubeschan. Il cussegl pign sto quintar cun igl agid dallas vischnauncas. El ordeina perquei che quellas lubeschien

²²⁾ Publicaziun dil Cussegl Pign dil Grischun dils 14 da fenadur 1803, publicau el BM 1898, pg. 278.

sut neginas circumstanziadas da dar albiert a rugadurs jasters. Ils singuls vischins vegnan cheutras visai recentamein. Ton vischnauncas sco privats, che dattan buca suatientscha a questas ordinaziuns, sefan culpeivels enviers la publicitad dallas mulestias, dils disavantatgs e d'eventuals enguladetschs tras rugadurs e sefan responsabels persuerter ed han da spetgar il commensurau castitg.

Essend ch'ei dat certas vischnauncas, las qualas tals vagants prefereschan ed en las qualas quels han adina lur lagugns, vegnan las autoritads ad haver in special egl sin talas e vegnan a far responsabels tuts contravenients. A tuttas vischnauncas ed a lur autoritads vegn l'exacta execuziun da questa ordinaziun recumandada»²³).

Casegliaders e hermers

Arriguard il casegliar ha la vischnaunca da Sent in artechel en ses tschentaments da 1701 che declara: «Tuots fullasters chi vengian in noss cummün a vender sea vins, vinars, riss, castognas, paun furmaint et bomaraidas da ogni sort chi ma sea, ne dessan pudair ne vendar ne far clamar ora senza la aestimaziun dels cuits et lur licentia. Sco eir dessan cuits prettschar la roba tenor sie qualitatt, et quai semper qualchiossa da main da quai chia vaschins vendan»²⁴. Tenor la redacziun dallas statutas dalla Ligia Grischa da 1713 era negin cumin obligaus da vertir hermers digl exteriur sin siu intsches, cun excepziun da fieras annualas u jamnialas²⁵).

Zagrenders

Ils statuts dils cumins plaidan nuot dad els. Ton pli savens han las dietas da sempitschar da quella glied dubiusa. Als zagrenders era ei gia avon ils 1567 stau scumandau da setener si ella Treis Ligias. Il scamond che valeva per il territori dalla tiara regenta sco subdita ei vegnius renovaus ils 1571. Leu nua che zagrenders vegnien traplai sin quei intsches, dueigien els vegnir mess a ferm e vegnir truai dallas dertgiras²⁶). Igl onn 1665 ei il scamond dils zagrenders vegnius

²³) 1. c. pg. 279 s.

²⁴) Schorta 540.

²⁵) Wagner/Salis, Statuts dalla Ligia Grischa, pg. 69.

²⁶) ACC Dekr. tom 1, pg. 3 tiels 17 da november 1567 e pg. 11 tiels 17 da november 1571.

renovaus e scadin che sustegni u detti albiert a quellas bandas dueigi vegnir castigias cun grevas peinas²⁷). 1675 sto la dieta grischuna a Glion sempitschar pli deschartamein culs zagrenders. Ins veva fatg valer leu, che quella «refla da zagrenders» seschlueti adina pli fetg neu-adèn suls confins e caschuni beinduras gronds donns. La dieta ha confirmau igl anteriur decret che exiliescha tuts zagrenders ord la tiara. Ils officials sils confins dueigien buca schar passar tals. Quels che sesluetien en tuttina, dueigien vegnir mess a ferm e termess sillas *galeras* a Vaniescha²⁸). La republica da Vaniescha encureva numnadamein da quei temps remaders per sias galeras en las uiaras encunter ils Tercs. Quels remaders, numnai «galiots» eran bienmarcau forzas e serecrutavan per gronda part ord delinquents e malfatschents che vevan dad exequir sin quella moda lur castitg. Lur sort era fetg dira. Repetidamein ha Vaniescha dumandau las Treis Ligias ed era ils Confederai da buca sentenziar alla mort ils condemnai, mobein da furnir quels ad els sco galiots²⁹).

Las mesiras pridias inaga gidavan in temps, mo suenter in interval empruavan adina puspei entiras bandas da zagrenders da seschlutar en sur ils confins grischuns «surprendent il pievel cun engular e da tuttas mulestias». Aschia ha il congress grischun dil schaner 1688 danovamein stuiu s'empitschar dils zagrenders e cumandar da scatschar els ord la tiara. Las vischnauncas als confins ein vegnidadas admonidas da buca schar entrar quels pli cun la smanatscha che en cass cuntrari vegnien ins a castigiar talas vischnauncas u cumins cun retenir ils daners d'entradas dalla tiara che vegnien schiglioc repartidas ad els³⁰).

Alla dieta dil proxim onn 1689 ei puspei vegniu tractau dils «nuscheivels» zagrenders. Ella ha regurdau ils cumins allas anteriuras ordinaziuns, numnadamein da retenir la «refla» (Gesindel) als confins e leu nua che quella seschlueti en encunter scamond, seigi ella da metter a ferm e termetter allas galeras³¹).

Siat onns pli tard (1696) ha la dieta da s. Barclamiu repetiu la medema admoniziun, mo cun la differenza, ch'ils umens dueigien vegnir

²⁷) AFB Vaniescha, tom 73, dispaccio dils 8 d'uost 1665, pg. 96.

²⁸) ACC Bp. tom 39, pg. 58, dieta s. Barclamiu a Glion ils 26 d'uost 1675 ed ibid. pg. 82.

²⁹) Cp. M. Valèr, Geschichte des Churer Stadtrates, 1922, pg. 189.

³⁰) ACC Bp tom 49, pg. 11, congress dils 5 schaner 1688. ACC Dekr. tom 1, pg. 88.

³¹) ACC Bp tom 49, pg. 198 e 261. ACC Dekr. tom 1, pg. 91.

spedi allas galeras, las femnas aber dueigien puspei vegnir scatschadas suls confins³²).

Era ils cantuns dalla Confederaziun vevan da sedustar dils zagrenders e suenter in concernent avis da Bern anora ha il congress grischun dils 6 da mars 1700 priu danovamein il conclus dad ordinar ina rigurusa survigilonza sur ils zagrenders ed «autra malnizeivla schenta» e da smanatschar a quella cun las galeras³³).

Ina aunc pli recenta mesira encunter ils zagrenders ordeinan ils treis caus en lur conferenza dils 11/22 da fevrer 1703 cheutras ch'els declaran quels bandischai e «vogelfrei»³⁴). Aschia astgava mintgin sittar giu u mazzar in zagrender.

Aunc in pass pli lunsch ei il congress dil november 1706 ius enten ordinar che ils umens dueigien vegni spedi allas galeras, las femnas denton dueigien vegnir gheslegiadas entras il carnifex: «die Weiber aber durch den Scharfrichter austreichen lassen». Cumins che seigien en tals graus indifferentes, vegnien a vegnir censurai commensuradamein³⁵).

Igl onn 1717 ha la dieta da S. Barclamiu priu semigliontas mesiras en egl e suenter ch'ils cumins han giu approbau las provisiuns fatgas ein las ordinaziuns daventadas lescha, numnadamein che negin dueigi dar albiert a zagrenders ed a vagabunds, anzi dueigien quels vegni arrestai, ils umens spedi allas galeras, las femnas gheslegiadas cun tortas tras il carnifex. Quel duei vegnir pagaus ord la cassa dalla tiara, las ulteriuras spesas hagien ils cumins da pagar. Cumins che execueschien buca las ordras vegnien sclaus dallas entradas ed utilitads dalla tiara ed ord las sessiuns da quella³⁶).

Tgei calamitad l'inundaziun dalla parleramenta saveva caschunar alla tiara pon ins comprender, sche il marcau da Cuera ei igl onn 1726 perfin staus necessitaus da sistir la interessanta e beinfrequentada fiera da s. Tumasch, che vegneva schiglioc adina tenuta il december, e quei precisamein pervia «da quella lumpamenta da vagabunds». La fiera vegneva, sco ei compara ord la comunicaziun dil cussegl

³²) ACC Dekr. tom 1, pg. 97, dieta dils 5 da sett. 1696. Comp. il messadi leutier dils 9/19 da sett. 1696 publicau el BM 1898, pg. 227.

³³) ACC Bp tom 56, pg. 85.

³⁴) ACC Dekr. tom 1, pg. 101.

³⁵) 1. c. pg. 106, congress dils 11/22 fevrer 1706.

³⁶) 1. c. pg. 124, congress dils 9/20 da fevrer 1718.

dil marcau als da Turitg, schizun frequentada neuasi dalla Bassa e contuorn, cun raubas da marcadonts³⁷).

En special pitevan ils cumins da Maiafeld e dils Quater Vitgs il pli fetg dils vagants. Perquei han quels dus cumins concludiu 1703 da buca vertir pli ils zagrenders sin lur territori ed han pretendiu dils caus dallas Ligias ch'ei vegni priu las sufficientas mesiras encunter quels. Ils caus ein secumentai cun regurdar vidlunder, ch'ils zagrenders seigien da vegl enneu scumandai e bandischai ord la tiara e dad onns enneu declarai «vogelfrei»³⁸).

Suenter che la schanza sil pass da S. Gliezi ei stada reparada 1704, ha la dieta ordinau ina guardia da tschun umens si leu. Quels vevan aunc l'obligaziun da retener tuts zagrenders alla punt Tardis e renviar quels³⁹).

Beinduras comparevan quels zagrenders era armai cun buis e cun outras armas⁴⁰). Encunter quels procedevan ins aunc pli rigurus. La dieta da Glion da 1765 ha scret ora in premi da diesch crunas sil tgau d'in zagrender armau, gia pli baul declaraus «vogelfrei»⁴¹).

Striuns

Beinduras eis ei era il raschieni da striuns els differents decrets encunter bargada jastra. Igl onn 1571 per exempel vegnan tuttas suprastonzas dils cumins visadas, da ver bien quita dalla mala gliued, essend che negin sappi esser segirs⁴²). Ina ordinaziun dils 1645 secloma «striuns e zagrenders dueien vegnir castigai senza grazia vid la veta»⁴³).

Catschadurs jasters

Perfin catschadurs digl exteriur han dau da far da temps en temps. 1717 per exempel ein ina partida da quels vegni observai sin intschess

³⁷) Archiv cantonal Turitg, mappa A 248, 18, brev dil burgamaster e cussegl da Cuera alla suprastanza da Turitg ils 15/26 da november 1726.

³⁸) ACC Gebundene Landessachen, B 2001, tom 3, messadi als cumins dils 22/2 fevrer 1703.

³⁹) 1. c. messadi dils 17 da settember 1704, pg. 316.

⁴⁰) ACC Gebundene Landessachen, B 2001, tom 1, messadi dalla dieta dils 22 da settember 1678.

⁴¹) ACC Dekr. tom 1, dieta dils 8/19 da settember 1765, pg. 179.

⁴²) «... dass man guete fürsorge trage der bösen Lüthen halb da dan niemand sicher wandlen darf». ACC Dekr. tom 1, pg. 11, tiels 17 da november 1571.

⁴³) ACC Dekr. tom 1, pg. 187, tiels 5/15 da fenadur 1645.

grischun. La dieta da quei onn ha per quei ordinau il suondont: Quels catschadurs dueigien immediat vegnir admoni da senza terglinar serender suls confins sut peina da «curdar en disgrazia dalla tiara e sperdita dalla buis e dallas selvaschinas». Dues in u l'auter buca suondar sin l'emprema admoniziun duei el esser «vogelfrei» e tgi che dat albiert a tals, croda ad ina falla da 5 crunas⁴⁴).

Deserturs e fugitivs

Ils statuts da Tavau 1646 scamondan da «dar albiert, da beiber e migliar a fugitivs che vulan buca dar plaid e fatg e sufficienta segiranza sut in castitg en daner e fan star responsabels quels che surpassan quei artechel per igl eventual donn che tals fugitivs caschunan, tenor enconuschientscha dalla dertgira⁴⁵).

Dapli 1720 plaidan ils decrets polizials beinduras da deserturs jasters. Il congress digl october 1720 dispona che tals astgien buca vegnir loschai pli che ina notg, lu dueigien quels puspei vegnir renvii suls confins⁴⁶).

Entuorn 1723 ha il congress dil november schau publicar ina ordinaziun pervia dils numerus fugitivs e dubius subiects che vegnien tуди suls confins, il bia deserturs e metschafadigias, che mondien mo suenter igl engular, fetschien schizun attaccas sin viandonts e sin transports da raubas. Perquei dueigi vegnir lubiu a neginas persunas da passar ils confins senza sufficientas scartiras autenticas. Las scartiras dueigien vegnir controlladas dils organs dils cumins situai als confins. Tals che seschluetan suls confins illegalmein, dueigien, sut «engirament» immediat vegnir arrestai, ils umens termess allas galeras, las femnas spedidas cun fridas (mit Stockschlägen) anavos suls confins, senza negin ulteriur process⁴⁷).

1726 vegnan enzacontas prescripziuns supplementaras vitier: Negin astga dar albiert e suttetg, ni en casa u en clavau a persunas jastras buca enconuschentas, cun excepziun dils ustiers. Ils ustiers che dattan albiert a talas persunas ein obligai dad immediat indicar «a buca ed en scret» ils nums da quellas alla suprastonza, sinaquei

⁴⁴) 1. c. tom 1, pg. 122 s. dieta s. Barclamiu ils 21 uost 1717.

⁴⁵) Landbuch der Landschaft und Hochgerichts Davos, da 1646 (ed. 1912) pg. 16.

⁴⁶) ACC Dekr. tom 1, pg. 127, congress dils 3/14 d'october 1720.

⁴⁷) Decret der Drei Bünde 22/2. November, senza indicaziun digl onn. Stampau circa 1723.

che quella sappi prender las mesiras necessarias. Scadin che catta zanua adagur tals individis dubius, duei annunziar quei alla supra-sonza. Ei vegn concediu a negin da rimnar collectas per donnegiai, auter che a Confederai Svizzers, essend ch'ei vegni il davos temps fatg bia surdiever cun faulsas brevs da collecta. Las guardias als confins dueigien insumma buca laschar intrar da quella glied, hagi ella lu scartiras ni buc⁴⁸⁾.

Puspei vegn ei lamentau al congress dils treis caus dils 25 october 1733 che la tiara seigi plena da deserturs jasters, che seigien sespecialisai sin enguladetsch e rapina e fetschien attaccas sin transports da raubas e mercanzia e discrediteschien cheutras il transit grischun e l'entira tiara. Il guvernatur Gubert da Salis ed il cauligia Carli de Salis seigien vegni attaccai da tala genira sper la punt da Landquart ed ella Molinära (sper Vazsut) seigien pliras persunas vengidas maltractadas da quella refla⁴⁹⁾. Suenther che la dieta s. Barclamiu veva aunc avon paucas jamnas decretau allas guardias da renviar tuts vagants e deserturs, ei vegniu prevediu dils caus aunc suon-dontas mesiras: 1. Ei seigi insumma da schar passar negin suls confins, senza scartira autentica. 2. Las scartiras ston vegnir controlladas dad organs ufficials. 3. Glied che fui neuadèn illegalmein, duei senza process e cuosts vegnir arrestada, ed ils umens vegnir spedi allas galeras, las femnas cun fridas suls confins. Betleraglia ed outra schenta che sesanflava gia avon ella tiara, duei sil pli tard enteifer treis jamnas suenter la publicaziun da questa ordinaziun bandunar il Grischun, sut peina dil suranumnau castitg. La approbaziun tras ils cumins vegn aunc resalvada. Denton duei il decret vegnir publicaus (!) ed ils cantuns e las tiaras vischinontas dueigien vegnir orientadas sur-lunder⁵⁰⁾.

Malgrad las rigurusas mesiras paran ins buca dad esser vegnius dominè. Il december 1733 han ils treis caus retschiert ina brev dalla suprastonza da Maiafeld cun la communicaziun, ch'ei seigi vegniu rut en u empruau da rumper en en quei liug d'entuorn vegn gadas. E l'auter di ha ina delegaziun dils Quater Vitgs giu ina audienza tiels caus: La davosa ordinaziun seigi en quels graus tuttavia buca

⁴⁸⁾ Messadi dalla dieta 1726, publicau en BM 1898, pg. 227—229.

⁴⁹⁾ ACC Bp tom 95, pg. 622—624 congress dils 25 d'october 1733.

⁵⁰⁾ 1. c. tom 95, pg. 309, 625—628, dieta s. Barclamiu dils 9 da settember 1733 e congress dils 25 october 1733. ACC Dekr. tom 1, pg. 140.

sufficienta. Las bandas vegnan neuadèn al Bogn da Fläsch da notg e fetschien da lur lagugns anora lur rapinas e svaneschien puspei da notg dil medem liug suls confins. Per esser segirs stuessien ins schar pertgirar quei liug dad ina guardia a cuost dalla tiara. Tschelluisa restien tuts edicts senza success. Plinavon duessi vegnir dau la lubientscha als indigens ed a lur patruglias da sittar sils laders e far star els, sch'els sesurdettien buc ni fuigien. Ils caus han rispundiu ch'ei seigi pintga speranza da survegnir ina guardia sin cuosts statals. Da quei temps eran ins sur tuttas mesiras spargnus arriguard cuosts publics. La cassa dil stat disponeva mo da zun pintgas resursas⁵¹). — Ei seigi caussa dils cumins, fan ils caus plinavon valer, da mirar per il necessari uorden. Dil reminent seigi gie lubiu tenor dretg dils pievels e tenor dretg divin da sittar sin laders per proteger rauba e veta ed aschia seigi era lubiu da sittar e mazzar tals vagabunds che sesurdettien buc u fuigien⁵²).

Alla dieta da Glion 1741 ha ei puspei dau spir lamentaschuns da varts da biars cumins pervia «dallas roschas da la ladernaglia e dils biars enguladetschs» dil davos temps. La dieta ha designau ina commissiun da sis commembers, dus ord scadina dallas treis ligias, numnadamein: Guvernatur Duri de Mont, mistral Zoia, burgamaster Otto Schwarz, commissari Hercules de Salis, cauligia Georg Sprecher e colonel Pellizari. Quella ha tschentau si in regulativ, presapauc el senn sco quels da pli baul. La dieta ha approbau el cun pintgas annexas e laschau stampar el en lungatg tudestg ed italian ed affischar als confins. Ultra da quei ha la dieta aunc dau la seriusa cunzina ch'ils cumins dueigien dar uorden che negins indigens mondien egl exteriur a rugond e che mintga cumin dueigi ver empau quitau da sia glied basignusa⁵³). Semigliontas mesiras ei ins era pli tard staus necessitaus da prender, cun caschun da novas inundaziuns da fugitivs deserturs u bandits, principalmein ils onn 1751 e 1760⁵⁴).

⁵¹) Arriguard il tener-casa dil stat comp. il tractat «Vom bündnerischen Staatshaushalt im 17. Jh.» e la leu citada litteratura, en BM 1965, pg. 103—116. Pareglia era Sprecher/Jenny 295.

⁵²) ACC Bp tom 95, pg. 662—665 e 669—672 tiel congress dils caus ils 10/11 december 1733.

⁵³) ACC Bp tom 103, pg. 248 s. 264 s., tier la dieta s. Barclamiu a Glion ils 29/9 da settember 1741 cun siu recess pg. 339—349.

⁵⁴) ACC Dekr. tom 1, pg. 157, 168 s.

3. Polizia d'jasters a Cuera

El marcau da Cuera manavan ins en fatgs da polizia d'jasters in rigurus regiment. Da Daniev perinaga vegnevan entiras roschas neu-adèn el marcau a cattar beinmaun e per ir a rugond ed unfisond la gliעד. Perquei ha il cussegl dil marcau concludiu il december 1650 da schar far guardia allas portas dil marcau 3—4 dis avon e suenter Daniev. Leu dueigi lura vegnir distribuü enzatgei almosna als paupers. Era seigi igl uestg da visar ch'el fetschi tener serrau la portetta dil casti (das Türli im Schloss)⁵⁵). Sis onns pli tard ha la suprastanza renovau il scamond dad ir a cattar bienmaun per jasters e dumiastris ed ordinau che sis umens hagien da survigilar pil marcau entuorn e che fallonts vegnien castigai. Als veramein paupers ei quei vegnius lubiu denton pér zacons dis pli tard⁵⁶). Ei para che era carschi mavien lu a cattar bienmaun.

Entuorn 1677 favevan ils biars rugadurs puspei quitaus allas autoritads. Perquei han ellas concludiu da mirar per in dretg ugau dils paupers, che miri per uorden e che laschi buca star pli ch'ina ga sur notg ils jasters. Ils indigens dueigi el nudar si, sinaquei ch'ins sappi mirar tgi ch'ei veramein paupers e tgi buc e tgi che ei aunc habels per la lavur. Quels dueigi ins far luvrar⁵⁷).

Con malempudau ch'ins saveva magari ir entuorn cun paupra gliעד muossa denter auter il suondont cass. In cert Johann Porten era seschluitaus ella tiara suls confins senza scartiras e seteneva si a Cuera. Ils treis caus han ordinau al cuitg dil marcau (Stadtvoigt) da metter a ferm e dad examinar el e lu ir cun el tochen alla punt Tardis e leu dar ordras alla guardia, dad arrestar el, sch'el tuorni puspei e sch'el semuossi renitents, da sittar giu el⁵⁸).

Igl ei commuentond, con rubiesti ins saveva ir entuorn cun paupra gliעד. Quei muossa igl exempel digl Jakob Reder da Bern, in rugadur pupratsch cun crutschas (1676). Quel pareva al Cussegl dil marcau «empau suspectus». El ei lu vegnius mess a ferm e maltractaus ed examinaus. Mo essend ch'il pupratsch era, sco ei vegn fatg valer, secunterdetgs enzaco, han ins vuliu torturar el. Mo essend el mendus

⁵⁵) AMC Sp tom 6, pg. 42, sessiun dils 23 da dec. 1650.

⁵⁶) 1. c. tom 7, pg. 51, sessiun dils 30 da dec. 1656

⁵⁷) 1. c. tom 11, pg. 113, sessiun dils 20 da fenadur 1677.

⁵⁸) 1. c. tom 11, pg. 312, sessiun dils 10 da november 1679.

e buca segir, schebein el possi survivor il tgierl, han ils sabis cusseglers vuliu dumandar quei in miedi. La finala eis el tuttina vegnius tgierlentaus pliras ga criuamein e tementaus cun da tuttas sorts turments. Suenter ch'ins ha rabbitschau nuot pli bia ord dad el e suenter ch'el ha stoviu engirar da sia veta mai pli vegnir en Cuera, ha in sbier menau el tochen dadora il marcau bandischond el per adina⁵⁹).

Bia pli human ei persuenter il cussegl mercauil semussaus il medem temps cugl anteriur pader franciscan fugius da Vaniescha. Quel ha supplicau da puder seretener in per dis a Cuera. Quei ha il cussegl lubiu ed aunc dau ad el in spiendi sin viadi tochen Genevra⁶⁰).

Il December 1673 concluda il cussegl ulteriuras mesiras encunter jasters, sco per exempel che las portas dueigien in per dis avon e suenter Daniev vegnir survegladas rigurusamein e dus officials dueigien ils dis dalla fiera da s.Tumasch controllar exactamein pil marcau entuorn⁶¹).

1684 ha il cussegl concediu als rugadurs dad ir entuorn pil di da Daniev ed in di suenter. Mo il tierz di dueigi igl «ugau dils rugadurs» (Bettelvogt) ir cun tuts giud via⁶²).

Pervia da la beneficenza dalla claustra da S. Leci ei igl avat Florin Zarn vegnius censuraus dal cussegl (1667). La claustra hagi buca il dretg da dar suddetg a betleraglia, senza lubientscha dil marcau, che hagi il dretg da pretender las taxas d'jasters⁶³).

Cumpatg che la claustra ed il marcau ein cuort suenter secunvegni pervia dil dar albiert a rugadurs. Pertgei diesch onns pli tard (1677) ha il cussegl termess igl Oberzunftmeister Hosang si S. Glieci tier igl avat, per regurdar el vid las cunvegnientschas, «demaì che tonts parlars setegnien si davos la claustra»⁶⁴).

Meinsensual capitava ei era, che certs mistergners, che figievan buca part dallas mistronzas u che luvravan encunter il scamond da quellas, secollocavan sin la Cuort episcopala ed exercitavan leu lur mistregn. Perquei ha la mistronza dils cusunzs reclamau 1649 tier igl uestg pervia d'in cert cusunz Michel e d'auters e pretendiu che quels vegnien «dismiss». Cun quei ch'ella ha buca giu success, ha ella fatg

⁵⁹) 1. c. pg. 21 s. sessiun dils 5 e 6 da fenadur 1676.

⁶⁰) 1. c. pg. 128 sessiun dils 12 d'october 1677.

⁶¹) 1. c. pg. 322 sessiun dils 16 da december 1679.

⁶²) 1. c. vom 12, pg. 462, sessiun dils 30 da december 1684.

⁶³) 1. c. tom 9, pag. 188, sessiun dils 3 da matg 1667.

⁶⁴) 1. c. tom 11, pg. 93, sessiun dils 8 da matg 1677.

pass tier il cussegl dil marcau pretendend da visar naven quels «pfschers che mo fan donn al bien mistregn cun lur traficchem». La Cuort era territori independent dil marcau. Aschia vuleva ei en bia graus, cunzun en fatgs da polizia d'jasters, prender risguard in da l'auter. Las relaziuns denter Cuort e marcau eran ella secunda mesadad dil 17. tschentaner fetg bunas⁶⁵).

Entuorn 1680 ha il cussegl marcauil entschiet a proceder encunter ils hermers, parlars e rugadurs che serimnavan da temps en temps si Cuort. Il november da quei onn ha el termess ina delegaziun tier igl uestg per insister detschartamein, ch'ils hermers, che hagien aviert leu stizuns e che concurrenzschien il mistregn ed acquist el marcau, vegnien scatschai naven. In onn suenter repeta il marcau las medemas instanzas cun la smanatscha, che sch'ei gidi buc, vegni buca lubiu a quels da passar el marcau⁶⁶). Mo suenter in per onns, suenter ch'in entir diember da hermers era puspei serimnaus si Cuort, han ils vischins da Cuera, cunzun ils cerchels da trafic e hanletg entschiet a perseguitar quels e contonschiu, ch'il cussegl ha sclaus els ord il marcau⁶⁷).

Ina atgna rolla ha il marcau da Cuera era giugau en la damonda dils *compliss dils assassins da landrecht Clau Maissen*. Probabel han ins priu risguard sin quels, essend ch'els eran ord il vischinont Segneradi da Razén. Quella historia auda strentgamein priu struschamein cheu, mo duei tuttina, pervia da siu interess, vegnir menziunada en quest connex. Enconuschentamein ei Clau Maissen vegnius assassinaus il matg 1678 tras dus Tuatschins cul num Martin Beer e Christian Zain denter Cuera e Domat, per instigaziun ed incumbensa da commembers dalla dertgira dalla Cadi, che han perseguitau Maissen ord motivs politics ed ord aversiun persunala, sut il pretext da criminalitad. Maissen era vegnius declaraus dalla dertgira dalla Cadi per «vogelfrei». Ils dus assassins ein denton vegni pigliai alla Punt da Rehanau e menai a Razén, nua che decan dr. Mattias Sgier, igl intim amitg ed inspiratur da Maissen, cumandava da gliez temps las fiastas. Leu ein ils dus assassins vegni scavazzai dil carnifex da Cuera, Meister Lorenz, che dueigi denton buca haver fatg bein sia causa e

⁶⁵) Bündner Jahrbuch 1964, S. 88—92, principalmein 90 s.

⁶⁶) AMC Sp tom 12, pg. 80 e 159, sessiuns dils 9 da november 1680 e dils 18 d'october 1681.

⁶⁷) 1. c. pg. 251 e 530 s. sessiuns dils 21 da fenadur 1682 e dils 19 october 1685.

maltractau ils dus paupers galiots. Denton eis ei semussau che aunc pliras personas eran complicadas al mazzament dil landrechter, numnadamein in Jakob Rensch ed in Jakob Maron. Canoni Sgier suspectava aunc autras personas dalla complissitad, bein buca senza raschun, numnadamein il landrechter Conradin da Medell, il saltèr Crist, mistral Cupar (probabel Caspar de Latour), podestà Jon (probabel podestà e scarvon Johann Berther) e mistral Jon (mistral Jon Fontana) e medemamein «quels en claustra», il pader Carli (Decurtins) ed il prelat (avat Adalbert de Medell). Era la dertgira da Razén suspectava il landrechter Conradin de Medell, il frar digl avat, sco cumpliss⁶⁸). — Ussa comparan ord ils protocols dil cussegl dil marcau da Cuera aunc dus auters cumpliss dils assassins da Maissen e vegnan cheutras per l'emprema ga alla glisch dil di, numnadamein il scarvon Johann Federspiel e Peter Willi⁶⁹.

Pia, ils quater cumpliss dil mazzament vid Landrechter Maissen: Jakob Rensch, Jakob Maron, Peter Willi ed Johann Federspiel eran sefatgs ord la puorla. La dertgira da Razén encureva els e veva indezis ch'els seigien a Cuera. Perquei ha Razén supplicau Cuera da metter ils quatter fugitivs a ferm a siu cuost ed extrader lu els. Il cussegl dil marcau ha sin quei anflau per bien da visar ils fugitivs «sut maun», vul dir discusamein, ch'ei dueigien bandunar il territori dil marcau, tschelluisa stuessi ins, secund la brev dalla Ligia extrader els⁷⁰).

Per buca far parer, sco sch'il combat e las mesiras encunter parlèrs e zagrenders fussi staus ina specialitad grischuna, seigi cheu menziunau, che era ils *Cantuns dalla Confederaziun* vevan ils medems quitaus. Sulettamein ch'ei vegn cheu dasper las menziunadas categorias da glied aunc fatg cheu undreivla menziun dils «gedius» e dils «pagauns». Surlunder mo in per exempels.

La dieta da Baden 1660 cloma a memoria: «Zagrenders e pagauns vagabonts ein e restan bandischai ord tuts ils cantuns e lur Segneradis. Ils gedius vegnan, tenor anteriurs decrets, tolerai mo egl Aargau, astgan denton, cun pagar las taxas, frequentar las fieras. Il medem publicheschan las dietas da Baden da 1661 e 1662⁷¹).

⁶⁸) Anton von Castelmur, Landrichter Nikolaus Maissen, 1929, pg. 93—98.

Iso Müller. Die Abtei Disentis 1655—1696, 1955, pg. 533.

⁶⁹) AMC Sp tom 11, pg. 196, sessiun dils 19 da fenadur 1678.

⁷⁰) 1. c.

⁷¹) EA tom 6, 1, Dietas da Baden 1660, 1661 e 1662, pg. 505, 532, 562.

Suenter ch'ins veva duront ils onns d'uiara serrau giu empau ils egl's, entscheiva ils onns 1678/79 il combatt danovamein encunter rugadurs, zagrenders e «pagauns». La dieta da 1678 ordeina che mintga cantun dueigi tener naven quella glied, senza donnegiar il liber commerzi. Ils castellans els Segneradis dueigien secunvegnir cun las autoritads dallas tiaras vischinontas e cun il Grischun. Dils paupers indigens dueigi ins ver quita, ton pli rigurus dueigi ins proceder encunter ils jasters⁷²⁾. La dieta da Baden veva decretau igl onn 1670 ina catscha generala en tuts cantuns ed en las tiaras subditas, sin zagrenders e dubius vagants. Quels dueigien vegnir spedi a Vaniescha u a Bergamo allas galeras⁷³⁾.

1673 vegneva ei puspei neuadèn da tuta sorts striuns e schuldada desertada cun femnas ed affons e cun schluonzas e per part schizun cun brevs faulsas da collecta, oravontut ellas vugadias da Sargans e da Baden. Oravontut vegnevan uclauns isolai mulestai. La dieta da Baden ha lu ordinau als castellans (Landvögte) da scatschar els giudora, leu nua ch'ei seigien vegni anén. Oravontut ha igl ugau da Baden da ver in egl aviert pervia dalla fiera da Zurzach, la quala tili neutier tala glied⁷⁴⁾. Igl onn 1680 ei la dieta seresolvida ad ina dallas pli radicalas mesiras, ad ina catscha aviarta sin tuts vagants. Ella ha entschiet ils 5 d'uost e cuzzau treis dis, ed ei vegnida exequida sigl entir intschess dalla Confederaziun. Dapertut han profoss scumiau ora ils pigliai, che vevan la finala da vegnir spedi ord la tiara. Claustras e spitals ein vegni admoni da buca trer neutier rugadurs cun lur almosnas. Collectaders cun brevs da collecta jasters «dueigien» vegnir visai naven. Dils rugadurs indigens dueigi ins ver compassiun e negin dueigi vegnir impediis da far beneficenza viers paupers⁷⁵⁾.

4. *Waldens, Hugenotts e fugitivs da religiun*

Quellas mesiras ein buca da capir aschia, sco sche ni il Grischun ni il Svizzer vessien buca giu in cor per ils paupers. Dasperas vegneva ei admoniu ed appellau e fatg zun bia en favur dils munglus e ba-

⁷²⁾ 1. c. pg. 1084 e 1102, dietas da Baden 1678 e 1679.

⁷³⁾ 1. c. pg. 718 e 796, dietas da Baden dils 3 da fen. 1667 e dils 6 da fen. 1670.

⁷⁴⁾ 1. c. pg. 885, dieta da Baden dils 2 da fenadur 1673.

⁷⁵⁾ 1. c. pg. 1120, dieta da Baden dils 3 da zercladur 1680.

signus. Per ils fugitivs Waldens e Hugenotts ei vegniu fatg bia cun plaid e fatg⁷⁶).

Igl uost 1676 era ei reussiu a 26 predicants ungarès da sedeliberar dallas galeras da Vaniescha e da sespindrar sin in bastiment hollandès. A Cuera han els astgau guder la beneficenza dil marcau e dil spital (Siechenhaus), nua ch'els han ritschiert vestgadira e daners⁷⁷). In cert miedi Baltassar Walthier ha isistiu ad in tal predicant ungarès cun siu art medicinal, ed ei persuenter vegnius honoraus dal marcau cun 50 flurins⁷⁸).

Era enviers ils fugitivs da cardientscha, als Hugenotts eis ins semussaus generus el marcau da Cuera. Als franzos exilai Daniel e Giacomo Violat e Giovanni Folosan ha il cussegl dil marcau schau dar a mintgin ina camischa e tredisch fl. sin lur viadi a Turitg⁷⁹). Era in burgheis dalla Muntogna, ch'ei vegnius persecuitaus en Frontscha ei vegnius a Cuera, il «Meister Jakob Gül». El era in capavel mistergner a Lion. Il marcau ha dau ad el dretg da «hindersäss» mo stueva el mirar da secunvegnir cun la mistronza da siu mistregn⁸⁰).

Igl onn 1691 ei ina entira truppa da Waldens, — en cercels catolics savens era surnumnai ils «Barbettis», marschai cun 78 cavals tras il Grischun e da Mesauc a Blizuna per returnar en lur patria dil Piemont. A Blizuna ein els vegni fermi dils ufficials confederai, che han sequestrau ils cavals. Igl ambassadur da Savoia ha purtau plogn cheuencunter, essend che quels cavals seigien vegni cumprai en Germania en favur dil duca da Savoia. Ils cavals han ins sinquei stoviu returnar ed al Duca eis ei vegniu fatg da saver da schanegiar egl avegnir ils Treis Cantuns cun tals marschs⁸¹).

⁷⁶) 1. c. tom 6, 2, pg. 126 e 147, conferenzas dils cantuns reformai a Baden il november/december 1684 e dils 15 d'october 1685. Friedrich Pieth, Bündnergeschichte, 1945, pg. 242.

⁷⁷) AMC Sp tom 11, pg. 11 e 71, sessiuns dils 6 da matg 1676 e dils 16 da schaner 1677. Plinavon EA tom 6, 1, brevs dad engraziament da dr. Nikolaus Zaff da Vaniescha, dils 12/22 da zercladur 1676 e dils 15/25 d'avrel 1676, pg. 1005 e 1017.

⁷⁸) AMC Sp tom 11, pg. 70, sessiun dils 12 da schaner 1677.

⁷⁹) 1. c. tom 12, pg. 564, sessiun dils 16 da fevrer 1686.

⁸⁰) 1. c. pg. 554, sessiun dils 15 da schaner 1686.

⁸¹) EA tom 6, 2, conferenza dils Treis Cantuns a Brunnen dils 20 da settember 1691, pg. 423. Dapli sur dils Barbettis e lur loschament e lur marschs par. EA tom 6, 2, pg. 274, 296, 298 e 303. Sur d'ina semiglionta invasiun dils Barbettis mira Iso Müller. Die Abtei Disentis 1655—1696, 1955, pg. 335 s. Sur d'ils Waldens el Grischun paregia era Pieth, Bündnergeschichte, 1945, pg. 242.

Igl onn 1745 ei in apostat cul num Felix Oswald Maria Müller, da respectada famiglia, fegl da schulthess e capitani Wolfgang Damian Müller e Maria Jacobea Zurlauben da Zug, vegnius a Cuera. El era fugius dalla claustra San Giovanni Battista a Mendrisio, nua che el era staus priur. Studigliau veva el denter auter a St. Blasien egl Uaul Ner, filosofia e teologia a Siena ed a Ruma ed era entaus egl uorden dils Servits a Regio di Modena ell' Italia. El valeva per in zun pietus e tgeu um cun tuttavia grondas enconuschientschas filosoficas e grondamein scolaus. Il marcau da Cuera sustegn el ferventamein e tschenta ora caudas recumandaziuns sin siu ulteriur viadi viers Turitg e Bern⁸²).

5. Per ina polizia e dertgira centrala

Surlunder per conclusiun en fuorma la pli concentrada mo in per notizias. Ina polizia stabla centrala da vias muncava tochen 1768. Lu han ins scaffiu temporarmein in pign corps da polizia da sis umens, ils schinumai «hartschiers», che vevan da survegilar la polizia d'jasters per igl entir stendiu cantun Grischun. Mo cun quei ch'il manteniment era mo da quella pintga truppa pareva alla pluralitad dils cumins memia cars, ein ils sis polizists cuort suenter vegni relaschai ord uffeci. Els onns siatonta, cura ch'ils vagants entschavevan a semultiplicar ein ils sis valerus puspei vegni clamai tochen 1781. Mo gia igl onn 1783 ein otg «Landjägers» vegni engaschai, suenter ch'ei era vegniu commess ina entira seria dad enguladetschs naven dil Segneradi tochen en Tumliasca, e suenter ch'ins veva engulau als da Maiafeld lur cavals giud pastira e blessau ils pasturs cun siets⁸³).

Igl onn 1758 ei vegniu proponiu ella dieta grischuna dad instituir ina *dertgira criminala centrala* per igl entir Grischun per truar mal-fatschents jasters che pericliteschan la segirtad publica. Ils cumins suverans fidavan buca propi ad ina tala centralisaziun e mo cun in fleivel surpli da treis vuschs ei il proiect vegnius acceptaus 1759. Mo strusch che la dertgira dalla tiara ha giu entschiet cun sia lavur,

Arriguard ils Waldens mira igl artechel en Buchberger, Höfer/Rahner, Lexikon für Theologie und Kirche, Freiburg, 10 toms, 1957—1965, tom 10, pg. 933—935.

⁸²) Archiv cantonal Turitg, mappa A 248, 18. brev dalla suprastanza dil marcau da Cuera a quella dils marcaus da Turitg e Bern dils 27 da matg 1745 e suprastanza dil marcau da Bern a quella da Turitg ils 17 da zercladur 1745.

⁸³) Sprecher/Jenny 297 s.

ch'ils cumins, loschs da lur giudicatura aulta, ein senuspi dad extrader lur «dretg da spada» (Blutbann) ad ina dertgira centrala. Per consequenza ei quei tribunal vegnius sistius gia 1761. Entuorn 1783 eis el danovamein, silmeins per enzacons onns, vegnius introducius⁸⁴).

Era el 19. tschentaner vagabundava bia parleramenta per la tiara entuorn. Igl onn 1808 ei vegniu creau ina dertgira criminala cantonala cun treis derschaders, per truar vagabunds jasters. Quei era la schi-numnada *dertgira da vagabunds* (Vagabundengericht). Ils sis em-prems onns, tochen 1814 ha ella tractau dudisch cass. Igl onn 1821 ha ella exprimiu ina sentenza da mort el cass digl assassin Franz Rimmel. Mo il malfatschent ha vuliu untgir dalla execuziun entras suicid. Perquei ha la dertgira concludiu dad exequir la sentenza simbolica-mein vid la bara dil sventirau. Quei ei daventau tenor protocol sin suondonta maniera: «La bara dil Franz Rimmel duei vegnir runada sin in tgir vacca entras il carnifex per la via digl Imperi tochen agl usitau liug d'execuziun, oz suenter miezdi allas duas, suenter ver tucchau il zennet dalla casa cumin. Leu duei ella vegnir pendida vid la fuortga e restar vid la fuortga sco exempel admonend e stermentond, senza vegnir prida giu, tochen ch'ella croda da sesezza⁸⁵). Quei ei succediu aunc igl onn 1821!

ABREVIAZIUNS

Fontaunas

ACC	= Archiv cantonal, Cuera
Bp	= Bundestagsprotokolle
Dekr.	= Dekretenbücher AB IV 4
AFB	= Archiv federal, Bern
Vaniescha	= Copias da Vaniescha
AMC	= Archiv dil marcau da Cuera
Sp	= Stadtratsprotokolle
EA	= Eidgenössische Abschiede
Schorta	= A. Schorta, Tschantamaints d'Engiadina Bassa. Rechtsquellen des Kantons Graubünden. Serie B, 1965
Wagner/Salis	= R. Wagner und L. R. Salis, Rechtsquellen des Cantons Graubünden, 1887—1892.

Litteratura

BM	= Bündner Monatsblatt, Zeitschrift für bündnerische Geschichte, Landes- und Volkskunde. Dapli 1914
HBLS	= Historisch-Biographisches Lexikon der Schweiz. 7 toms cun in Supplement. 1921—1934
Sprecher/Jenny	= J. A. von Sprecher e Rud. Jenny, Kulturgeschichte der Drei Bünde im 18. Jahrhundert. 1951

⁸⁴) Sprecher/Jenny 298.

⁸⁵) Jahresbericht der Historisch-Antiquarischen Gesellschaft von Graubünden 76 (annada 1946) pg. 231—236.